

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

48/2009

Ατραπός

Εκφοβισμός/θυματοποίηση και μοναξιά του παιδιού στην ομάδα των συνομηλίκων και στη δυαδική φιλία

Ευαγγελία Γαλανάκη, Ειρήνη Αμανάκη, Ειρήνη Νοικοκόρη

«Ένας μαθητής εκφοβίζεται ή θυματοποιείται όταν εκτίθεται επανειλημμένα και για αρκετό χρονικό διάστημα σε αρνητικές ενέργειες εκ μέρους ενός ή περισσότερων άλλων μαθητών» (Olweus, 2001, σσ. 5-6). Ο εκφοβισμός είναι «μια συστηματική κατάχρηση δύναμης» (Smith & Sharp, 1994, σ. 2). Οι αρνητικές ενέργειες είναι σωματικές επιθέσεις/απειλές, σεξουαλική παρενόχληση /κακοποίηση, κλοπή/καταστροφή προσωπικών αντικειμένων, ταπείνωση, δημόσιος εξευτελισμός, χλευασμοί, ύβρεις, αποκλεισμός από ομαδικές δραστηριότητες, διακρίσεις λόγω καταγωγής ή φύλου κ.ά. Πρόκειται για επιθετική συμπεριφορά απρόκλητη, επαναλαμβανόμενη, ασκούμενη από ένα θεωρούμενο ως ισχυρότερο παιδί προς ένα θεωρούμενο ως ασθενέστερο, με στόχο να προκαλέσει φόβο, ανησυχία ή πόνο, ενώ το ισχυρότερο παιδί αντλεί από αυτήν ευχαρίστηση. Το παιδί-θύμα δεν μπορεί εύκολα να υπερασπιστεί τον εαυτό του, γιατί είναι ένα ενώπιον περισσότερων παιδιών, είναι μικρότερο, πιο αδύναμο σωματικά, λιγότερο ανθεκτικό ψυχικά από το παιδί-θύτη κ.ά. (Smith & Brain, 2000).

Στην εργασία αυτή, θα εστιαστούμε στη σχέση του εκφοβισμού/θυματοποίησης με τη μοναξιά των παιδιών. Η μοναξιά είναι μια συχνή εμπειρία, που, ειδικά στα παιδιά, περιλαμβάνει τη *συναίσθηματική διάσταση* – επώδυνο συναίσθημα, κυρίως λύπη και ανία –, τη *γνωστική διάσταση* – εκτίμηση του παιδιού ότι οι διαπροσωπικές/κοινωνικές του σχέσεις είναι ελλιπείς ποιοτικά ή/και ποσοτικά –, τη *διάσταση των διαπροσωπικών πλαισίων* – σχετίζεται με φυσικό-σωματικό αποχωρισμό (π.χ., απώλεια, απουσία) και με ψυχική απομάκρυνση (π.χ., σύγκρουση, διάλυση σχέσεων) – και τη *διάσταση του κινήτρου* – κινητοποιεί το παιδί να αναζητήσει, να αποκαταστήσει, ή να ανανεώσει την επαφή (Galanaki, 2004· Hymel, Tarulli, Hayden Thomson & Terrell-Deutsch, 1999).

Επιλέγουμε να εστιαστούμε στη σχέση εκφοβισμού/θυματοποίησης και μοναξιάς για τους ακόλουθους λόγους. Πρώτον, η μοναξιά είναι πανανθρώ-

πινη, αναπόφευκτη εμπειρία. Δεύτερον, θεωρείται από τους πιο σημαντικούς δείκτες ψυχικής υγείας και προσαρμογής: η έντονη, χρόνια μοναξιά συνδέεται με ψυχικές διαταραχές των παιδιών και των εφήβων, βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα (σχετικές βιβλιογραφικές ανασκοπήσεις: Asher & Paquette, 2003· Heinrich & Gullone, 2006· Rotenberg & Hymel, 1999). Τρίτον, η σχολική βία υποσκάπτει το αίσθημα της ασφάλειας και προστασίας και ενισχύει την αποξένωση του παιδιού. Όπως έδειξε μια μετα-ανάλυση ερευνών (Hawker & Boulton, 2000) για τη σχέση εκφοβισμού-προβλημάτων ψυχικής υγείας, το φαινόμενο αυτό σχετίζεται με την κατάθλιψη – βίωμα συναφές με τη μοναξιά – περισσότερο από ό,τι με άλλους δείκτες (π.χ., χαμηλή αυτοεκτίμηση, άγχος).

Στατιστικά σημαντικές συνδέσεις, αν και μέτριου βαθμού, μεταξύ εκφοβισμού/θυματοποίησης και μοναξιάς έχουν βρεθεί για την προσχολική και πρώτη σχολική ηλικία (Buhs & Ladd, 2001· Kochenderfer & Ladd, 1996a, 1996b· Kochenderfer-Ladd & Wardrop, 2001· Ladd, Kochenderfer & Coleman, 1997), για τη μέση και ύστερη παιδική ηλικία (Bellmore, Witkow, Graham & Juvonen, 2004· Berguno, Leroux, McAinsh & Shaikh, 2004· Boivin & Hymel, 1997· Boivin, Hymel & Bukowski, 1995· Γαλανάκη, Αμανάκη & Ξύκη, υπό δημοσίευση· Crick & Bigbee, 1998· Graham, Bellmore & Juvonen, 2003· Nishina, Juvonen & Witkow, 2005), για την εφηβεία (Graham & Juvonen, 1998· Juvonen, Nishina & Graham, 2000· Storch, Brassard & Masia-Warner, 2003), ακόμη και, αναδρομικά, για την ενήλικη ζωή (Schäfer, Korn, Smith, Hunter, Mora-Merchán, Zinger & van der Meulen, 2004) – πρόσφατη ανασκόπηση: Γαλανάκη & Βογιατζόγλου (2007).

Αυτό που δεν έχει διερευνηθεί είναι η σχέση του εκφοβισμού/θυματοποίησης και της μοναξιάς που βιώνει το παιδί στην ομάδα των συνομηλίκων και στη δυαδική φιλία. Σύμφωνα με την πιο γνωστή τυπολογία μοναξιάς (Weiss, 1973), η *κοινωνική μοναξιά* απορρέει από την απουσία ενός δικτύου κοινωνικών σχέσεων στο οποίο να νιώθει το άτομο ότι ανήκει και σχετίζεται με ανία και αίσθημα έλλειψης σκοπού, ενώ η *συναισθηματική μοναξιά* προκύπτει από την απουσία ενός στενού διαπροσωπικού δεσμού και σχετίζεται με άγχος και αίσθημα κενού. Είναι συνδεδεμένοι αλλά όχι ταυτόσημοι τύποι μοναξιάς και στα παιδιά έχουν ελάχιστα ερευνηθεί. Η κλίμακα μοναξιάς που χρησιμοποιείται στην παρούσα έρευνα διακρίνει ανάμεσα στην κοινωνική μοναξιά (δίκτυο συνομηλίκων) και στη συναισθηματική μοναξιά (δυαδική φιλία) που βιώνει το παιδί σε σχέση με τους συνομηλίκους και μέχρι σήμερα δεν έχει εξεταστεί η σχέση της με τον εκφοβισμό/θυματοποίηση.

Σκοπός–Υποθέσεις

Σκοπός της έρευνας είναι να εξετάσει τη σχέση εκφοβισμού/θυματοποίησης στο σχολείο και μοναξιάς του παιδιού στο δίκτυο των συνομηλίκων και στη δυαδική φιλία. Διερευνώνται τα ερωτήματα: (α) αν και σε ποιο βαθμό οι τάσεις για θυματοποίηση και εκφοβισμό συνδέονται με (προβλέπουν) τη μοναξιά και ποια από τις δύο περισσότερο· (β) αν και σε ποιο βαθμό οι επιμέρους μορφές εκφοβισμού/θυματοποίησης συνδέονται με τη μοναξιά· (γ) ποια κατηγορία εκφοβισμού/θυματοποίησης – θύμα, θύτης, θύτης και θύμα – είναι πιθανό να βιώνει περισσότερη μοναξιά· και (δ) ποιος είναι ο ρόλος του φύλου.

Στις αναλύσεις χρησιμοποιείται ως εξαρτημένη μεταβλητή η μοναξιά, με βάση τα μέχρι τώρα ευρήματα των λίγων διαχρονικών ερευνών (Kochenderfer & Ladd, 1996α· Kochenderfer-Ladd & Wardrop, 2001· Ladd & Troop-Gordon, 2003· Nishina et al., 2005) για τη σχέση θυματοποίησης-μοναξιάς, τα οποία υποστηρίζουν ότι μάλλον προηγείται η κακομεταχείριση από τους συνομηλίκους και έπεται η μοναξιά.

Υποθέτουμε ότι: (α) η τάση για θυματοποίηση συνδέεται με τη μοναξιά περισσότερο από ό,τι η τάση για εκφοβισμό, εφόσον οι θύτες μπορεί να μη νιώθουν ή να μην παραδέχονται ότι νιώθουν πολλή μοναξιά· (β) οι άμεσες μορφές θυματοποίησης και από αυτές κυρίως η σωματική, η λεκτική και η κλοπή/καταστροφή πραγμάτων, καθώς και ο κοινωνικός αποκλεισμός συνδέονται με τη μοναξιά περισσότερο από ό,τι η φυλετική, η σεξουαλική και η ηλεκτρονική θυματοποίηση λόγω της σχετικά μικρής ηλικίας των συμμετεχόντων και η έμμεση μορφή (διάδοση φήμης)· (γ) τα παιδιά-θύματα και τα παιδιά-θύτες και θύματα νιώθουν την πιο πολλή μοναξιά από όλα τα υπόλοιπα (παιδιά-θύτες και παιδιά-ούτε θύτες ούτε θύματα)· και (δ) στα αγόρια ο εκφοβισμός θα είναι πιο συχνό φαινόμενο, ενώ στα κορίτσια η θυματοποίηση.

Μέθοδος

Συμμετέχοντες

Συμμετείχαν 208 μαθητές Ε΄ Δημοτικού (98 αγόρια, 110 κορίτσια) από οκτώ τυχαία επιλεγμένα σχολεία της περιοχής γύρω από το κέντρο των Αθηνών (Άνω Πετράλωνα, Κάτω Πετράλωνα, Νέος Κόσμος). Το δείγμα μπορεί να

θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύει περιοχές χαμηλού και μέσου κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου. Συμμετείχε το σύνολο των τμημάτων των τάξεων αυτών.

Μέσα συλλογής δεδομένων

1. Olweus Ερωτηματολόγιο Εκφοβισμού/Θυματοποίησης–Αναθεωρημένη Έκδοση. Είναι η ελληνική μετάφραση-προσαρμογή του ερωτηματολογίου *Revised Olweus Bully/Victim Questionnaire* (Olweus, 2006· Solberg & Olweus, 2003). Περιλαμβάνει 39 ερωτήσεις που αξιολογούν ποικίλες όψεις του εκφοβισμού και της θυματοποίησης στο χώρο του σχολείου, όπως τις αντιλαμβάνεται το παιδί (σωματικό, λεκτικό, φυλετικό, σεξουαλικό, ηλεκτρονικό, έμμεσο εκφοβισμό/θυματοποίηση, καθώς και τον αποκλεισμό, την κλοπή/καταστροφή πραγμάτων και την απειλή/εξαναγκασμό), το χώρο που συμβαίνει ο εκφοβισμός, τις στάσεις του παιδιού για το φαινόμενο αυτό και το βαθμό που το κοινωνικό περιβάλλον (δάσκαλοι, συνομήλικοι, γονείς) είναι ενήμερο και επιχειρεί την αντιμετώπισή του.

Περιέχει δύο υποκλίμακες: (α) *Τάση για θυματοποίηση* και (β) *τάση για εκφοβισμό*. Ανάλογα με τις απαντήσεις σε δύο ερωτήσεις-κλειδιά, το παιδί ταξινομείται σε μία από τις κατηγορίες: (α) *Ούτε Θύτης ούτε Θύμα*, (β) *Θύτης*, (γ) *Θύμα* και (δ) *Θύτης και Θύμα*. Υψηλοί βαθμοί εκφράζουν υψηλό εκφοβισμό/θυματοποίηση. Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκαν στις αναλύσεις μόνον η τάση για θυματοποίηση ή εκφοβισμό και η κατηγορία θύτη ή θύματος.

Η εσωτερικής συνέπειας αξιοπιστία (δείκτης Cronbach α) της ελληνικής προσαρμογής του ερωτηματολογίου είναι ικανοποιητική: τάση για θυματοποίηση .84, τάση για εκφοβισμό .74.

2. Κλίμακα Μοναξιάς στο Δίκτυο των Συνομηλίκων και στη Δυαδική Φιλία. Είναι η ελληνική μετάφραση-προσαρμογή της κλίμακας *Peer Network and Peer Dyadic Loneliness Scale* (Hoza, Bukowski & Beery, 2000). Αποτελείται από 16 ερωτήσεις που αξιολογούν: (α) τη *μοναξιά στο δίκτυο των συνομηλίκων* και ειδικότερα την ένταξη στην ομάδα, το ενδιαφέρον για τις ομαδικές δραστηριότητες και την ανάμιξη σε αυτές και την ύπαρξη συντρόφων με τους οποίους μπορεί να κάνει το παιδί διάφορα πράγματα. και (β) τη *μοναξιά στη δυαδική φιλία* και ειδικότερα το κατά πόσον το παιδί νιώθει ότι είναι δεμένος με το φίλο του, υπάρχει αποκλειστικότητα στη φιλία, ο φίλος τον υποστηρίζει, νοιάζεται για αυτόν και αυτή η υποστήριξη και το ενδιαφέρον είναι συνεχώς διαθέσιμα και διαρκούν στο χρόνο. Τα παιδιά καλούνται να επιλέξουν με ποια

από τις δύο κατηγορίες παιδιών μοιάζουν περισσότερο και να δηλώσουν για την περιγραφή των κατηγοριών *Κάπως μου ταιριάζει* ή *Μου ταιριάζει απόλυτα*. Πρόκειται για τετράβαθμη κλίμακα, στην οποία οι υψηλότεροι βαθμοί δείχνουν μεγαλύτερη μοναξιά.

Η εσωτερικής συνέπειας αξιοπιστία (δείκτης Cronbach α) της ελληνικής προσαρμογής της κλίμακας είναι ικανοποιητική: .78 για το σύνολο της κλίμακας, .62 για τη μοναξιά στη δυαδική φιλία, .70 για τη μοναξιά στο δίκτυο των συνομηλίκων.

Διαδικασία συλλογής δεδομένων

Τα ερωτηματολόγια δόθηκαν ομαδικά μέσα στις σχολικές τάξεις από την τρίτη συγγραφέα. Δόθηκαν αναλυτικές οδηγίες στα παιδιά και ελέγχθηκε ο βαθμός κατανόησης του έργου, με τη χρήση παραδειγμάτων και την υποβολή ερωτήσεων κατανόησης. Η διαδικασία διήρκεσε σχεδόν δύο διδακτικές ώρες. Τηρήθηκε η ανωνυμία και το απόρρητο των απαντήσεων, πράγμα που τονίστηκε στους συμμετέχοντες.

Ευρήματα

Στον Πίνακα 1 δίνονται οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις των μεταβλητών χωριστά για κάθε φύλο και για το σύνολο των συμμετεχόντων.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, η λεκτική, η έμμεση και η φυλετική θυματοποίηση είναι οι πιο συχνές μορφές θυματοποίησης, ενώ ο λεκτικός, ο σωματικός και ο φυλετικός εκφοβισμός είναι οι πιο συχνές μορφές εκφοβισμού. Στα αγόρια παρατηρείται συχνότερα η σωματική θυματοποίηση, ενώ στα κορίτσια ο αποκλεισμός ως μορφή θυματοποίησης. Στα αγόρια παρατηρείται πιο συχνά ο σωματικός, φυλετικός, σεξουαλικός και ηλεκτρονικός εκφοβισμός, σε σύγκριση με τα κορίτσια.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2, στην κατηγορία «Θύτης και Θύμα» έχουν περισσότερες πιθανότητες να ανήκουν αγόρια από ό,τι κορίτσια. Υπάρχει μια τάση να είναι θύματα περισσότερα κορίτσια από ό,τι αγόρια, αλλά δεν είναι στατιστικά σημαντική.

Για την απάντηση στο (α) ερευνητικό ερώτημα, διενεργήθηκαν αναλύσεις γραμμικής παλινδρόμησης (μέθοδος enter), με εξαρτημένη μεταβλητή καθεμία από τις διαστάσεις της μοναξιάς και ανεξάρτητες την τάση για θυματοποίηση και την τάση για εκφοβισμό, ενώ έγινε διόρθωση για το φύλο. Επειδή η κατα-

Πίνακας 1.

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των μεταβλητών ανά φύλο και για το σύνολο

Μεταβλητές	Αγόρια (n=98)		Κορίτσια (n=110)		Σύνολο (N=208)	
	M	SD	M	SD	M	SD
<i>Μοναξιά-Σύνολο</i>	1.85	.45	1.87	.50	1.86	.47
Μοναξιά στο δίκτυο των συνομηλίκων	1.78	.58	1.76	.57	1.77	.57
Μοναξιά στη δυαδική φίλια	1.92	.43	1.97	.53	1.95	.49
<i>Τάση για θυματοποίηση</i>	13.43	4.81	13.55	4.78	13.49	4.78
Λεκτική θυματοποίηση	1.86	1.18	1.90	1.29	1.88	1.24
Αποκλεισμός-θυματοποίηση ¹	1.29	.76	1.53	1.01	1.41	.91
Σωματική θυματοποίηση ²	1.27	.78	1.07	.32	1.16	.59
Έμμεση θυματοποίηση	1.52	.84	1.60	1.10	1.56	1.01
Αρπαγή/καταστροφή πραγμά- των - θυματοποίηση	1.32	.84	1.16	.53	1.24	.70
Απειλή/εξαναγκασμός-θυματο- ποίηση	1.30	.83	1.17	.59	1.23	.71
Φυλετική θυματοποίηση	1.38	.88	1.24	.75	1.30	.82
Σεξουαλική θυματοποίηση	1.16	.62	1.28	.72	1.23	.68
Ηλεκτρονική θυματοποίηση	1.10	.37	1.08	.31	1.09	.33
<i>Τάση για εκφοβισμό</i>	12.12	3.86	11.00	1.58	11.53	2.93
Λεκτικός εκφοβισμός	1.57	1.09	1.35	.60	1.45	.87
Αποκλεισμός-εκφοβισμός	1.27	.77	1.19	.48	1.23	.63
Σωματικός εκφοβισμός ³	1.36	.92	1.05	.23	1.20	.67
Έμμεσος εκφοβισμός	1.22	.67	1.08	.31	1.15	.51
Αρπαγή/καταστροφή πραγμά- των-εκφοβισμός	1.07	.33	1.00	.10	1.04	.24
Απειλή/εξαναγκασμός- εκφοβισμός	1.07	.44	1.07	.44	1.07	.44
Φυλετικός εκφοβισμός ⁴	1.23	.68	1.05	.21	1.14	.50
Σεξουαλικός εκφοβισμός ⁵	1.09	.38	1.00	.00	1.04	.27
Ηλεκτρονικός εκφοβισμός ⁶	1.11	.52	1.00	.00	1.05	.36

¹ Mann Whitney U=4721.00, p=.040.² Mann Whitney U=4906.00, p=.029.³ Mann Whitney U=4673.00, p=.003.⁴ Mann Whitney U=4690.00, p=.002.⁵ Mann Whitney U=5005.00, p=.004.⁶ Mann Whitney U=5115.00, p=.017.

Πίνακας 2.
Σχέση ανάμεσα στις κατηγορίες εκφοβισμού/θυματοποίησης και στο φύλο των παιδιών

Κατηγορίες εκφοβισμού/θυματοποίησης	Φύλο				χ^2	p
	Αγόρια (n=98)		Κορίτσια (n=110)			
	f	%	f	%		
Ούτε Θύτης ούτε Θύμα (n=136)	62	63.3	74	67.3	(df=1, N=208) = .37	ns
Θύτης (n=18)	11	11.2	7	6.4	(df=1, N=208) = 1.55	ns
Θύμα (n=44)	17	17.3	27	24.5	(df=1, N=208) = 1.61	ns
Θύτης και Θύμα (n=10)	8	8.2	2	1.8	(df=1, N=208) = 4.56	.033

νομή των διαστάσεων της μοναξιάς δεν είναι κανονική, χρησιμοποιήθηκαν οι διατάξεις (ranks) των μεταβλητών.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 3, η τάση για θυματοποίησης συνδέεται με τη μοναξιά ως σύνολο και τη μοναξιά στη δυαδική φιλία και στο δίκτυο των συνομηλίκων. Αντίθετα, η τάση για εκφοβισμό δεν συνδέεται με καμία διάσταση της μοναξιάς.

Πίνακας 3.
Γραμμική παλινδρόμηση για τις τάσεις για θυματοποίηση και εκφοβισμό, με εξαρτημένη μεταβλητή καθεμία από τις διαστάσεις της μοναξιάς

Μεταβλητές	b	s.e.	β	t	p	F	p	Adjusted R ²
<i>Μοναξιά στο δίκτυο των συνομηλίκων</i>						4.76	.003	.05
Τάση για θυματοποίηση	2.95	.94	.24	3.15	.002			
Τάση για εκφοβισμό	.84	1.56	.04	.54	ns			
<i>Μοναξιά στη δυαδική φιλία</i>						5.96	.001	.07
Τάση για θυματοποίηση	2.87	.91	.23	3.15	.002			
Τάση για εκφοβισμό	1.85	1.51	.09	1.22	ns			
<i>Μοναξιά-Σύνολο</i>						6.42	<.001	.07
Τάση για θυματοποίηση	3.34	.93	.27	3.59	<.001			
Τάση για εκφοβισμό	1.19	1.54	.06	.77	ns			

Για την απάντηση στο (β) ερευνητικό ερώτημα διενεργήθηκαν αναλύσεις γραμμικής παλινδρόμησης (μέθοδος *stepwise*), με κριτήριο εισαγωγής το $p=.05$ και κριτήριο αφαίρεσης το $p=.10$, με εξαρτημένη μεταβλητή καθεμία από τις διαστάσεις της μοναξιάς και ανεξάρτητες μεταβλητές τις μορφές εκφοβισμού/θυματοποίησης. Επειδή η κατανομή των διαστάσεων της μοναξιάς δεν είναι κανονική, χρησιμοποιήθηκαν οι διατάξεις (*ranks*) των μεταβλητών.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 4, η σεξουαλική θυματοποίηση του παιδιού από τους συνομηλίκους είναι η μορφή θυματοποίησης που συνδέεται με τη μοναξιά στο δίκτυο των συνομηλίκων, στη δυαδική φιλία και τη μοναξιά συνολικά. Ο κοινωνικός αποκλεισμός συνδέεται με τη μοναξιά στο δίκτυο των συνομηλίκων (όχι στη δυαδική φιλία), καθώς και τη μοναξιά συνολικά. Το παιδί που δηλώνει ότι οι συνομηλικοί του αρπάζουν/καταστρέφουν τα προσω-

Πίνακας 4.

Γραμμική παλινδρόμηση για τις μορφές εκφοβισμού/θυματοποίησης, με εξαρτημένη μεταβλητή καθεμία από τις διαστάσεις της μοναξιάς

Μεταβλητές	<i>b</i>	<i>s.e.</i>	β	<i>t</i>	<i>p</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	Adjusted R^2
<i>Μοναξιά στο δίκτυο των συνομηλίκων</i>						11.11	<.001	.09
Αποκλεισμός-θυματοποίηση	15.22	4.32	.23	3.52	.001			
Σεξουαλική θυματοποίηση	16.11	5.81	.18	2.77	.006			
<i>Μοναξιά στη δυαδική φιλία</i>						8.63	.001	.07
Σεξουαλική θυματοποίηση	17.15	5.75	.20	2.98	.003			
Αρπαγή/καταστροφή πραγμάτων-θυματοποίηση	16.73	5.97	.19	2.80	.006			
<i>Μοναξιά-Σύνολο</i>						9.84	<.001	.11
Σεξουαλική θυματοποίηση	18.17	5.85	.20	3.10	.002			
Αποκλεισμός-θυματοποίηση	12.71	4.45	.19	2.86	.005			
Αρπαγή/καταστροφή πραγμάτων-θυματοποίηση	13.77	5.74	.16	2.40	.017			

πικά του πράγματα πιθανόν να παραδέχεται ότι νιώθει μοναξιά στη δυαδική φιλία και μοναξιά συνολικά.

Το φύλο δεν προέβλεπε καμία από τις διαστάσεις της μοναξιάς, αφού σε κανένα από τα παραπάνω μοντέλα (Πίνακες 3 και 4) δεν επιλέχτηκε.

Πίνακας 5.

Πολυμεταβλητή ανάλυση διακύμανσης (MANOVA), με ανεξάρτητες μεταβλητές τις κατηγορίες εκφοβισμού/θυματοποίησης και εξαρτημένες μεταβλητές τις διαστάσεις της μοναξιάς

Μεταβλητές	Κατηγορίες	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Mdn</i> (εύρος)	<i>F</i>	<i>p</i>
<i>Μοναξιά στο δίκτυο των συνομηλίκων</i>	Ούτε Θύτης ούτε Θύμα (<i>n</i> =136)	1.71	.58	1.63(1.25-2.13)	4.62 ¹	.003
	Θύτης (<i>n</i> =18)	1.69	.43	1.75(1.25-2.00)		
	Θύμα (<i>n</i> =44)	1.85	.51	1.81(1.44-2.19)		
	Θύτης και Θύμα (<i>n</i> =10)	2.45	.62	2.56(2.13-3.00)		
<i>Μοναξιά στη δυαδική φιλία</i>	Ούτε Θύτης ούτε Θύμα (<i>n</i> =136)	1.90	.45	1.75(1.50-2.19)	2.95 ²	.034
	Θύτης (<i>n</i> =18)	1.95	.51	1.81(1.50-2.25)		
	Θύμα (<i>n</i> =44)	1.99	.52	1.81(1.50-2.31)		
	Θύτης και Θύμα (<i>n</i> =10)	2.41	.50	2.44(2.00-2.63)		
<i>Μοναξιά-Σύνολο</i>	Ούτε Θύτης ούτε Θύμα (<i>n</i> =136)	1.81	.46	1.72(1.38-2.19)	4.43 ³	.005
	Θύτης (<i>n</i> =18)	1.82	.40	1.81(1.44-2.06)		
	Θύμα (<i>n</i> =44)	1.92	.47	1.91(1.56-2.16)		
	Θύτης και Θύμα (<i>n</i> =10)	2.43	.49	2.47(2.13-2.75)		

¹ «Ούτε Θύτης ούτε Θύμα»≠«Θύτης και Θύμα» (*p*=.003), «Θύμα»≠«Θύτης και Θύμα» (*p*=.025).

² «Ούτε Θύτης ούτε Θύμα»≠«Θύτης και Θύμα» (*p*=.009).

³ «Ούτε Θύτης ούτε Θύμα»≠«Θύτης και Θύμα» (*p*=.002), «Θύτης και Θύμα»≠«Θύμα» (*p*=.041), «Θύτης και Θύμα»≠«Θύτης» (*p*=.026) (διόρθωση κατά Tukey για πολλαπλές συγκρίσεις).

Για την απάντηση στο (γ) ερευνητικό ερώτημα διεξήχθη πολυμεταβλητή ανάλυση διακύμανσης (MANOVA), με ανεξάρτητες τις κατηγορίες εκφοβισμού/θυματοποίησης και εξαρτημένες τις διαστάσεις της μοναξιάς. Επειδή οι κατανομές των διαστάσεων της μοναξιάς δεν είναι κανονικές, χρησιμοποιήθηκαν οι διατάξεις (ranks) των μεταβλητών.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 5, τα παιδιά-θύτες και θύματα εμφάνισαν υψηλότερα επίπεδα μοναξιάς εντός του δικτύου των συνομηλίκων, της δυαδικής φιλίας και συνολικά, συγκριτικά με τα παιδιά που δεν ήταν ούτε θύτες ούτε θύματα. Τα παιδιά-θύτες και θύματα εμφάνισαν υψηλότερα επίπεδα μοναξιάς στο δίκτυο των συνομηλίκων και συνολικά από ό,τι τα παιδιά-θύτες. Τέλος, τα παιδιά-θύτες και θύματα δηλώνουν ότι νιώθουν μεγαλύτερη μοναξιά συνολικά από ό,τι τα παιδιά-θύματα. Η επίδραση του φύλου και η αλληλεπίδραση του φύλου με τις μεταβλητές του εκφοβισμού/θυματοποίησης δεν ήταν στατιστικά σημαντικές.

Ερμηνεία των ευρημάτων–Υποδηλώσεις για την πρόληψη και την παρέμβαση

Τα ευρήματα επιβεβαίωσαν γενικά τις υποθέσεις. Η τάση για θυματοποίηση συνδέεται με τη μοναξιά, ενώ η τάση για εκφοβισμό όχι (Υπόθεση α). Οι ποικίλες μορφές θυματοποίησης ερμηνεύουν 7% της διακύμανσης της μοναξιάς στη δυαδική φιλία, 9% της μοναξιάς στο δίκτυο των συνομηλίκων και 11% της μοναξιάς συνολικά. Παρόμοιο εύρημα ανέδειξε και άλλη έρευνα στην Ελλάδα (Γαλανάκη et al., υπό δημοσίευση), με μαθητές Ε΄ δημοτικού, στην οποία εξετάστηκε η σχέση με τη μοναξιά στο σχολείο (έλλειψη ενσωμάτωσης και έλλειψη οικειότητας) και στην οικογένεια (έλλειψη ενσωμάτωσης και έλλειψη οικειότητας).

Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά-θύτες και θύματα νιώθουν τη μεγαλύτερη μοναξιά στο δίκτυο των συνομηλίκων και στη δυαδική φιλία (Υπόθεση γ). Άλλωστε, όπως έχει διαπιστωθεί, αυτά βρίσκονται σε υψηλότερο κίνδυνο από όλες τις άλλες ομάδες: ψυχιατρικά προβλήματα (π.χ., ΔΕΠ-Υ, αναπτυξιακή υστέρηση, εναντιωματική προκλητική διαταραχή και διαταραχή διαγωγής: Austin & Joseph, 1996· Haynie et al., 2001· Schwartz, Proctor & Chien, 2001· Unnever, 2005), επιθετική συμπεριφορά, μικρότερη υποστήριξη από τους γονείς, λιγότερες δυαδικές φιλίες, χαμηλή σχολική επίδοση (Kumpulainen et al., 1998, 2001· Salmivalli & Nieminen, 2002), χαμηλή κοινωνική αποδοχή, λιγότερες θετικές αλληλεπιδράσεις, χαμηλότερη αυτοεκτίμηση (Andreou, 2000,

2001· Andreou, Vlachou & Didaskalou, 2005) και μεγαλύτερη κατάθλιψη (Austin & Joseph, 1996).

Τα παιδιά-θύτες νιώθουν την ίδια μοναξιά στην ομάδα και στη δυαδική φιλία με αυτή που νιώθουν τα παιδιά τα οποία δεν είναι ούτε θύτες ούτε θύματα. Μια πιθανή εξήγηση είναι ότι ο εκφοβισμός είναι μια αλληλεπίδραση, που συμβαίνει μέσα σε μια πολύπλοκη κοινωνική δομή (Sutton, Smith & Swettenham, 1999). Το παιδί-θύτης ενεργεί ενώπιον ενός κοινού που παρακολουθεί τη συμπεριφορά του, είτε ενισχύοντάς την (παιδιά-ενισχυτές) είτε απλά μην παρεμβαίνοντας (παιδιά-παρατηρητές) – και αυτό συνιστά μια μορφή αποδοχής (Pepler, Craig & Roberts, 1998· Salmivalli, Lagerspetz, Björkqvist, Österman & Kaukiainen, 1996). Οποσδήποτε μια μερίδα των παιδιών-θυτών έχουν υψηλό κύρος στην ομάδα (δύναμη και επιβεβαίωση της δύναμης μέσω του εκφοβισμού), πράγμα που μπορεί να μειώνει τη μοναξιά τους.

Μια άλλη πιθανή εξήγηση για το χαμηλό επίπεδο μοναξιάς των παιδιών-θυτών είναι ότι διαθέτουν κοινωνικο-γνωστικές ικανότητες (ανεπτυγμένη «θεωρία του νου»), που τους επιτρέπουν να διαβλέπουν ποια είναι τα εύκολα θύματα και ποιες ακριβώς είναι οι αδυναμίες τους ώστε να τις εκμεταλλεύονται και να αποφεύγουν την τιμωρία (Sutton & Smith, 1999· Sutton et al., 1999). Τα παιδιά-θύτες είναι πιθανό να απέκρυσαν τη μοναξιά που ενδεχομένως ένιωθαν, καθώς έχουν υπερβολικά υψηλή αυτοεκτίμηση, ενώ την ίδια στιγμή είναι πολύ ευαίσθητα στην κριτική (Salmivalli, Kaukiainen, Kaisaniemi & Lagerspetz, 1999).

Η Υπόθεση (β) επιβεβαιώθηκε μερικώς. Πρώτον, το ότι ο αποκλεισμός από την ομάδα συμβαδίζει με τη μοναξιά είναι σαφές εύρημα. Παρόμοιο εύρημα προέκυψε και σε άλλη έρευνα στην Ελλάδα (Γαλανάκη et al., υπό δημοσίευση), στην οποία βρέθηκε ότι ο αποκλεισμός συνδεόταν με την κοινωνική και συναισθηματική μοναξιά των παιδιών Ε΄ δημοτικού στο σχολείο και στην οικογένεια, περισσότερο από ό,τι οι άλλες μορφές εκφοβισμού/θυματοποίησης.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός πολλές φορές δεν γίνεται αντιληπτός από τους δασκάλους και τείνει να αυξάνεται με την ηλικία (Rigby, 1997· Rivers & Smith, 1994). Εξ ορισμού ο κοινωνικός αποκλεισμός οδηγεί το παιδί-θύμα να νιώθει ότι είναι εκτός της ομάδας, «παρίας» και «απόβλητος», πράγμα που είναι λογικό να του προκαλεί μοναξιά. Ο αποκλεισμός μπορεί να έχει πολύ αρνητικές επιπτώσεις για το παιδί, όπως το άγχος (Craig, 1998· Sharp, 1995),

περισσότερο από ό,τι οι πιο άμεσες μορφές εκφοβισμού/θυματοποίησης (Crick, 1996· Crick & Bigbee, 1998).

Στην παρούσα έρευνα δεν εξετάστηκε η ύπαρξη και η ποιότητα της φιλίας, αλλά φαίνεται ότι υπάρχει μια «χιαστί» σχέση εκφοβισμού/θυματοποίησης και μοναξιάς: το σεξουαλικά θυματοποιημένο παιδί – δηλαδή, το παιδί που βιώνει μια προσωπική επίθεση σε ένα τόσο «ευαίσθητο» τομέα – νιώθει μοναξιά όχι μόνο στη δυαδική φιλία αλλά και στην ευρύτερη ομάδα. και το παιδί που βιώνει την κλοπή και καταστροφή των πραγμάτων του νιώθει μοναξιά στη στενή φιλία. Άλλες έρευνες έχουν τεκμηριώσει ότι τα παιδιά που δεν έχουν δυαδική φιλία έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να θυματοποιηθούν από ό,τι τα παιδιά που έχουν ένα στενό φίλο (Hodges, Malone & Perry, 1997· Kochenderfer & Ladd, 1997). Τα παιδιά-θύματα έχουν λιγότερες φίλιες από ό,τι τα παιδιά που δεν είναι θύματα και είναι πιο ευάλωτα στην αύξηση της θυματοποίησης με την πάροδο του χρόνου (Hodges, Boivin, Vitaro & Bukowski, 1999). Τα παιδιά που έχουν μια δυαδική φιλία κατονομάζονται από λιγότερους συνομηλικούς τους ως θυματοποιημένα παιδιά και η μείωση της σύγκρουσης και της προδοσίας στη φιλία συνδέεται με πτώση της θυματοποίησης κατά τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς (Boulton, Trueman, Chan, Whitehand & Amatya, 1999). Στην παρούσα έρευνα, η επαφή ανάμεσα στο δίκτυο και στη φιλία, που είναι δύο διαφορετικές περιοχές αλλά αλληλοσχετιζόμενες, υποστηρίζει την «υπόθεση για τον προστατευτικό ρόλο της φιλίας» στη θυματοποίηση.

Αντίθετα από ό,τι αναμενόταν όμως (Υπόθεση β), η σωματική και η λεκτική θυματοποίηση δεν συνδέονται με τη μοναξιά στο δίκτυο των συνομηλικών και στη φιλία, παρά το ότι η λεκτική θυματοποίηση (και εκφοβισμός) έχουν υψηλή συχνότητα εμφάνισης στην Ε΄ δημοτικού. Έτσι, οι προέφηβοι φαίνεται να παρουσιάζουν την ίδια εικόνα με τους εφήβους, οι οποίοι έχει βρεθεί (Coyne, Archer & Eslea, 2006· Rigby & Bagshaw, 2001) ότι υποφέρουν περισσότερο από τον κοινωνικό αποκλεισμό σε σύγκριση με το σωματικό και λεκτικό εκφοβισμό. Είναι πολύ ισχυρότερη η σχέση με τον κοινωνικό αποκλεισμό (πιθανές ερμηνείες επιχειρήθηκαν παραπάνω) και με τη σεξουαλική θυματοποίηση. Μολονότι η ηλικία των συμμετεχόντων είναι σχετικά μικρή, η σεξουαλική θυματοποίηση του προεφήβου είναι πιθανό να συνδέεται με την κοινωνική και συναισθηματική μοναξιά του.

Στην έρευνα αυτή συμμετείχαν παιδιά μίας συγκεκριμένης ηλικίας (10-11 ετών περίπου). Παρόλα αυτά, η υψηλή συχνότητα του λεκτικού εκφοβισμού και της λεκτικής θυματοποίησης, της έμμεσης θυματοποίησης και του φυλε-

τικού εκφοβισμού και της φυλετικής θυματοποίησης προέκυψε σαφώς ως χαρακτηριστικό των προεφήβων. Και άλλες έρευνες έχουν δείξει ότι αυτές ακριβώς οι μορφές αυξάνονται με την ηλικία, ενώ μειώνονται οι σωματικές και άμεσες μορφές (Eslea & Rees, 2001· Olweus, 1993· Rigby, 1997· Smith & Sharp, 1994. Tapper & Boulton, 2005). Βρέθηκαν όμως ενδιαφέρουσες διαφορές φύλου. Όπως αναμενόταν (Υπόθεση δ), η τάση για εκφοβισμό (σωματικό, σεξουαλικό, φυλετικό, ηλεκτρονικό) είναι εντονότερη στα αγόρια και υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα ένα αγόρι να είναι ταυτόχρονα θύτης και θύμα από ό,τι ένα κορίτσι. Η σωματική θυματοποίηση είναι πιο συχνή στα αγόρια από ό,τι στα κορίτσια, ενώ ο αποκλεισμός ως μορφή θυματοποίησης είναι πιο συχνός στα κορίτσια. Τα ευρήματα αυτά είναι σύμφωνα με τα αντίστοιχα σχετικών ερευνών – και στην Ελλάδα (Archer & Cote, 2005· Boulton, Καρέλλου, Λανίτη, Μανούσου & Λεμονή, 2001· Crick et al., 2001· Putallaz & Bierman, 2004· Smith, Nika & Papasideri, 2004).

Τα παιδιά που παραδέχονται ότι νιώθουν μοναξιά σε ένα ερωτηματολόγιο, όπως έγινε στην παρούσα έρευνα, είναι ίσως πιο πιθανό να αναζητήσουν βοήθεια για τη θυματοποίησή τους ή ακόμη και να ανταποκριθούν στη βοήθεια. Έχει βρεθεί (Hunter, Boyle & Warden, 2004) ότι το αρνητικό συναίσθημα των παιδιών-θύματων προβλέπει το βαθμό στον οποίο αναζητούν βοήθεια, επειδή νιώθουν την ανάγκη να αντιμετωπίσουν την εσωτερική δυσφορία.

Σε κάθε παρέμβαση πρέπει να εφαρμόζεται η αρχή της διαμόρφωσης φιλικών σχέσεων για τα παιδιά-θύματα, εφόσον η φιλία προστατεύει από τη θυματοποίηση. Πρέπει ο φίλος να διδάσκεται πώς να υπερασπίζεται το θύμα, αλλά και να αποδίδει στην πράξη του αυτή αξία. Ενώ όμως αναμφισβήτητα η ποιοτική φιλία προστατεύει το παιδί από τις επιπτώσεις της βίαιης απόρριψης, η παρούσα έρευνα ανέδειξε ότι η κοινωνική μοναξιά και η συναισθηματική μοναξιά, αν και σχετιζόμενες, έχουν ορισμένες διαφορετικές συνδέσεις με τις μορφές εκφοβισμού/θυματοποίησης. Αυτό υποδηλώνει ότι στα προγράμματα παρέμβασης είναι καλό να αξιολογούνται, μεταξύ άλλων δεικτών ψυχικής υγείας, όπως το άγχος, η κατάθλιψη, η αυτοεκτίμηση ή η επιθετικότητα, και η κοινωνική και η συναισθηματική μοναξιά ως διαφορετικές επιπτώσεις του εκφοβισμού/θυματοποίησης.

Τα ευρήματα συνολικά υποδηλώνουν την ανάγκη να καθοδηγούνται οι παρεμβάσεις από διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις, όπως τις ανέλυσε συστηματικά ο Rigby (2004). Πρώτον, να λαμβάνεται υπόψη ότι ο εκφοβισμός είναι *αναπτυξιακή διαδικασία*. Στην παρούσα έρευνα, βρέθηκε ότι ο κοινωνικός απο-

κλεισμός και η έμμεση θυματοποίηση είναι συχνές μορφές εκφοβισμού για τους προεφήβους, σε σύγκριση με πιο άμεσες μορφές, όπως ο σωματικός, καθώς και ότι κατεξοχήν ο κοινωνικός αποκλεισμός συνδέεται με τη μοναξιά. Άρα, πρέπει να είμαστε σε εγρήγορση για να εντοπίζουμε αυτές τις όχι τόσο ορατές μορφές εκφοβισμού, που όμως είναι πιθανό να έχουν καταστροφικές επιπτώσεις στην ψυχική υγεία των παιδιών. Δεύτερον, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι ο εκφοβισμός είναι και *αντίδραση στις πιέσεις των συνομηλίκων*. Αυτό υποστηρίζεται από το εύρημα ότι το παιδί-θύτης δεν νιώθει πολλή μοναξιά, πράγμα που μπορεί να οφείλεται εν μέρει στην αποδοχή που απολαμβάνει από μια ομάδα. Τρίτον, η σημασία που έχει ιδίως η σεξουαλική θυματοποίηση για την εμφάνιση της μοναξιάς είναι πιθανό να δηλώνει, μεταξύ άλλων, τις κοινωνικές διακρίσεις σε βάρος των παιδιών που δεν συμμορφώνονται με τα στερεότυπα του ρόλου του φύλου και αυτό υποστηρίζει την προσέγγιση του εκφοβισμού ως *κοινωνικο-πολιτισμικού φαινομένου*.

Τα προγράμματα παρέμβασης δεν θα πρέπει να εστιάζονται μόνο στην αποθάρρυνση του εκφοβισμού, αλλά να περιλαμβάνουν και την *υποστήριξη* των παιδιών-θυμάτων και των παιδιών-θυτών και θυμάτων. Το τελευταίο επιβάλλεται από ευρήματα που δείχνουν ότι ακόμη και μετά τη μείωση ή παύση της θυματοποίησης η μοναξιά παραμένει (Kochenderfer & Ladd, 1996a· Kochenderfer-Ladd & Wardrop, 2001). Οι παρεμβάσεις ενδέχεται σε ορισμένα παιδιά να μειώσουν τη μοναξιά, ενώ σε άλλα είναι ανάγκη να συνεχιστεί η συμβουλευτική του παιδιού-πρώην θύματος για να εξαλειφθούν οι αρνητικές επιπτώσεις της θυματοποίησης. Την τελευταία αυτή προσέγγιση υποστηρίζουν τα ευρήματα της παρούσας έρευνας για την υψηλή συχνότητα, σε σύγκριση με τις άλλες μορφές, του φυλετικού εκφοβισμού και της φυλετικής θυματοποίησης, καθώς και το ότι τα αγόρια παραδέχονται, περισσότερο από ό,τι τα κορίτσια, ότι προβαίνουν σε σωματικό, φυλετικό, σεξουαλικό και ηλεκτρονικό εκφοβισμό.

Η παρούσα έρευνα έχει περιορισμούς, όπως το σχετικά μικρό δείγμα των παιδιών, αλλά και η συγχρονική και συναφειακή φύση της, που δεν επέτρεψε την αποσαφήνιση αιτιωδών σχέσεων. Η διάκριση κοινωνικής-συναισθηματικής μοναξιάς, που αποτελεί την κύρια συμβολή της έρευνας αυτής, καθώς δεν έχει εξεταστεί σε άλλη εργασία από όσο γνωρίζουμε σε σχέση με τον εκφοβισμό/θυματοποίηση, είναι ανάγκη να ενσωματωθεί στο μέλλον σε ένα πιο απαιτητικό ερευνητικό σχέδιο, που θα έχει διαχρονική διάσταση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andreou, E. (2000). Bully/victim problems and their association with psychological constructs in 8- to 12-year old Greek schoolchildren. *Aggressive Behavior*, 26, 49-56.
- Andreou, E. (2001). Bully/victim problems and their association with coping behaviour in conflictual peer interactions among school-age children. *Educational Psychology*, 21, 59-66.
- Andreou, E., Vlachou, A. & Didaskalou, E. (2005). The roles of self-efficacy, peer interactions and attitudes in bully-victim incidents. Implications for intervention policy-practices. *School Psychology International*, 26, 545-562.
- Archer, J. & Cote, S. (2005). Sex differences in aggressive behavior. In R.E. Tremblay, W.W. Hartup & J. Archer (Eds.), *Developmental origins of aggression* (pp. 425-443). New York: Guilford.
- Asher, S.R. & Paquette, J.A. (2003). Loneliness and peer relations in childhood. *Current Directions in Psychological Science*, 12, 75-78.
- Austin, S. & Joseph, S. (1996). Assessment of bully/victim problems in 8 to 11 year-olds. *British Journal of Educational Psychology*, 66, 447-456.
- Berguno, G., Leroux, P., McAinsh, K. & Shaikh, S. (2004). Children's experience of loneliness at school and its relation to bullying and the quality of the teacher interventions. *The Qualitative Report*, 9, 483-499.
- Bellmore, A.D., Witkow, M.R., Graham, S. & Juvonen, J. (2004). Beyond the individual: The impact of ethnic context and classroom behavioral norms on victims' adjustment. *Developmental Psychology*, 40, 1159-1172.
- Boivin, M. & Hymel, S. (1997). Peer experiences and social self-perceptions: A sequential model. *Developmental Psychology*, 33, 135-145.
- Boivin, M. & Hymel, S. & Bukowski, W.M. (1995). The roles of social withdrawal, peer rejection, and victimization by peers in predicting loneliness and depressed mood in childhood. *Development and Psychopathology*, 7, 765-785.
- Boulton, M.J., Καρέλλου, Ι., Λανίτη, Ι., Μανούσου, Β. & Λεμονή, Ο. (2001). Επιθετικότητα και θυματοποίηση ανάμεσα στους μαθητές των ελληνικών Δημοτικών Σχολείων. *Ψυχολογία*, 8, 12-29.
- Boulton, M.J., Trueman, M., Chan, C., Whitehand, C. & Amatya, K. (1999). Concurrent and longitudinal links between friendship and peer victimization: Implications for befriending interventions. *Journal of Adolescence*, 22, 461-466.
- Buhs, E.S. & Ladd, G.W. (2001). Peer rejection as an antecedent of young children's school adjustment: An examination of mediating processes. *Developmental Psychology*, 37, 550-560.
- Γαλανάκη, Ε. & Βογιατζόγλου, Π. (2007). Εκφοβισμός/θυματοποίηση στο σχολικό πλαίσιο και μοναξιά. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 44, 7-24.
- Γαλανάκη, Ε., Αμανάκη, Ε. & Ξύκη, Ν. (υπό δημοσίευση). Εκφοβισμός/θυματοποίηση και μοναξιά του παιδιού στην οικογένεια και στο σχολείο. *Πρακτικά του 19ου Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα: «Παιδί – Οικογένεια στον 21ο αιώνα», Ελληνική Εταιρεία Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας.*
- Coyne, S.M., Archer, J. & Eslea, M. (2006). "We're not friends anymore! Unless ...": The frequency and harmfulness of indirect, relational, and social aggression. *Aggressive Behavior*, 32, 294-307.

- Craig, W.M. (1998). The relationship among bullying, victimization, depression, anxiety and aggression in elementary school children. *Personality and Individual Differences*, 24, 123-130.
- Crick, N.R. (1996). The role of overt aggression, relational aggression, and prosocial behaviour in the prediction of children's future social adjustment. *Child Development*, 67, 2317-2327.
- Crick, N.R. & Bigbee, M.A. (1998). Relational and overt forms of peer victimization: a multi-informant approach. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 66, 337-347.
- Crick, N.R., Nelson, D.A, Morales, J.R., Cullerton-Sen, C., Casas, J.F. & Hickman, S. E. (2001). Relational victimization in childhood and adolescence. In J. Juvonen & S. Graham (Eds.), *Peer harassment in school: The plight of the vulnerable and the victimized* (pp. 196-214). New York: Guilford.
- Eslea, M. & Rees, J. (2001). At what age are children most likely to be bullied at school? *Aggressive Behavior*, 27, 419-429.
- Galanaki, E.P. (2004). Are children able to distinguish among the concepts of aloneness, loneliness, and solitude? *International Journal of Behavioral Development*, 28, 435-443.
- Graham, S. & Juvonen, J. (1998). Self-blame and peer victimization in middle school: An attributional analysis. *Developmental Psychology*, 34, 587-599.
- Graham, S., Bellmore, A. & Juvonen, J. (2003). Peer victimization in middle school: When self- and peer views diverge. *Journal of Applied School Psychology*, 19, 117-137.
- Hawker, D.S.J. & Boulton, M.J. (2000). Twenty years' research on peer victimization and psychosocial maladjustment: a meta-analytic review of cross-sectional studies. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 41, 441-455.
- Haynie, D.L., Nansel, T., Eitel, P., Crump, A.D., Saylor, K., Yu, K., et al. (2001). Bullies, victims, and bully/victims: distinct groups of at-risk youth. *Journal of Early Adolescence*, 21, 29-49.
- Heinrich, L.M. & Gullone, E. (2006). The clinical significance of loneliness: A literature review. *Clinical Psychology Review*, 26, 695-718.
- Hodges, E.V.E., Boivin, M., Vitaro, F. & Bukowski, W.M. (1999). The power of friendship: Protection against and escalating cycle of peer victimisation. *Developmental Psychology*, 35, 94-101.
- Hodges, E.V.E., Malone, M.J. & Perry, D.G. (1997). Individual risk and social risk as interacting determinants of victimisation in the peer group. *Developmental Psychology*, 33, 1032-1039.
- Hoza, B., Bukowski, W.M. & Beery, S. (2000). Assessing peer network and dyadic loneliness. *Journal of Clinical Child Psychology*, 29, 119-128.
- Hunter, S.C., Boyle, J.M.E. & Warden, D. (2004). Help seeking amongst child and adolescent victims of peer-aggression and bullying: The influence of school-stage, gender, victimisation, appraisal, and emotion. *British Journal of Educational Psychology*, 74, 375-390.
- Hymel, S., Tarulli, D., Hayden Thomson, L. & Terrell-Deutsch, B. (1999). Loneliness through the eyes of children. In K.J. Rotenberg & S. Hymel (Eds.), *Loneliness in childhood and adolescence* (pp. 80-106). Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Juvonen, J., Nishina, A. & Graham, S. (2000). Peer harassment, psychological adjustment, and school functioning in early adolescence. *Journal of Educational Psychology*, 92, 349-359.
- Kochenderfer, B.J. & Ladd, G.W. (1996a). Peer victimization: Cause or consequence of school maladjustment? *Child Development*, 67, 1305-1317.

- Kochenderfer, B.J. & Ladd, G.W. (1996b). Peer victimization: Manifestations and relations to school adjustment in kindergarten. *Journal of School Psychology, 34*, 267-283.
- Kochenderfer, B.J. & Ladd, G.W. (1997). Victimized children's responses to peers' aggression: behaviors associated with reduced versus continued victimization. *Developmental Psychopathology, 9*, 59-73.
- Kochenderfer-Ladd, B.J. & Wardrop, J.L. (2001). Chronicity and instability of children's peer victimization experiences as predictors of loneliness and social dissatisfaction trajectories. *Child Development, 72*, 134-151.
- Kumpulainen, K., Räsänen, E., Henttonen, I., Almqvist, F., Kresanov, K., Linna, S.-L., et al. (1998). Bullying and psychiatric symptoms among elementary school-age children. *Child Abuse and Neglect, 22*, 705-717.
- Kumpulainen, K., Räsänen, E. & Puura, K. (2001). Psychiatric disorders and the use of mental health services among children involved in bullying. *Aggressive Behavior, 27*, 102-110.
- Ladd, G.W. & Troop-Gordon, W. (2003). The role of chronic peer difficulties in the development of children psychological adjustment problems. *Child Development, 74*, 1344-1367.
- Ladd, G.W., Kochenderfer, B.J. & Coleman, C.C. (1997). Classroom peer acceptance, friendship, and victimization: Distinct relational systems that contribute uniquely to children's school adjustment? *Child Development, 68*, 1181-1197.
- Nishina, A., Juvonen, J. & Witkow, M.R. (2005). Sticks and stones may break my bones, but names will make me feel sick: The psychosocial, somatic, and scholastic consequences of peer harassment. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology, 34*, 37-48.
- Olweus, D. (1993). *Bullying at school*. Cambridge: Blackwell.
- Olweus, D. (2001). Peer harassment: A critical analysis and some important issues. N J. Juvonen & S. Graham (Eds.), *Peer harassment in school: The plight of the vulnerable and victimized* (pp. 3-20). New York: Guilford.
- Olweus, D. (2006). *The Revised Olweus Bully/Victim Questionnaire*. Available from the author.
- Pepler, D.J., Craig, W.M. & Roberts, W. (1998). Playground observation of aggressive and non-aggressive children. *Merrill-Palmer Quarterly, 44*, 55-76.
- Putallaz, M. & Bierman, K. (2004). *Aggression, antisocial behavior, and violence among girls*. New York: Guilford.
- Rigby, K. (1997). *Manual for the Peer Relations Questionnaire (PRQ)*. Point Lonsdale, Victoria, Australia: The Professional Reading Guide.
- Rigby, K. (2002). *New perspectives on bullying*. London: Jessica Kingsley.
- Rigby, K. (2004). Addressing bullying in schools: theoretical perspectives and their implications. *School Psychology International, 25*, 287-300.
- Rigby, K. (2005). Why do some children bully at school? *School Psychology International, 26*, 147-161.
- Rigby, K. & Bagshaw, D. (2001). What hurts? The reported consequences of negative interactions with peers among Australian school children. *Children Australia, 26*, 33-36.
- Rivers, I. & Smith, P.K. (1994). Types of bullying behavior and their correlates. *Aggressive Behavior, 20*, 359-368.
- Rotenberg, K.J. & Hymel, S. (Eds.). (1999). *Loneliness in childhood and adolescence*. New York: Cambridge University Press.

- Salmivalli, C., Lagerspetz, K., Björkqvist, K., Österman, K. & Kaukiainen, A. (1996). Bullying as a group process: Participant roles and their relations to social status within the group. *Aggressive Behavior*, 22, 1-15.
- Salmivalli, C., Kaukiainen, A., Kaistaniemi, L. & Lagerspetz, K.M.J. (1999). Self-evaluated self-esteem, peer-evaluated self-esteem and defensive egotism as predictors of adolescents' participation in bullying situation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25, 1268-1278.
- Salmivalli, C. & Nieminen, E. (2002). Proactive and reactive aggression among school bullies, victims, and bully-victims. *Aggressive Behavior*, 28, 30-44.
- Schäfer, M., Korn, S., Smith, P.K., Hunter, S.C., Mora-Merchán, J.A., Zinger, M.M. & van der Meulen, K. (2004). Lonely in the crowd: Recollections of bullying. *British Journal of Developmental Psychology*, 22, 379-394.
- Schwartz, D., Proctor, L.J. & Chien, D.H. (2001). The aggressive victim of bullying: Emotional and behavioral dysregulation as a pathway to victimization by peers. In J. Juvonen & S. Graham (Eds.), *Peer harassment in school: the plight of the vulnerable and victimized* (pp. 147-174). New York: Guilford.
- Sharp, S. (1995). How much does bullying hurt? The effects of bullying on the personal well-being and educational progress of secondary aged students. *Educational and Child Psychology*, 12, 81-88.
- Smith, P.K. & Brain, P. (2000). Bullying in schools: Lessons from two decades of research. *Aggressive Behavior*, 26, 1-9.
- Smith, P.K., Nika, V. & Papisideri, M. (2004). Bullying and violence in schools: An international perspective and findings in Greece. *Psychology*, 11, 184-203.
- Smith, P.K. & Sharp, S. (1994). *School bullying: Insights and perspectives*. London: Routledge.
- Solberg, M.E. & Olweus, D. (2003). Prevalence estimation of school bullying with the Olweus Bully/Victim Questionnaire. *Aggressive Behavior*, 29, 239-268.
- Storch, E.A., Brassard, M.R. & Masia-Warner, C.L. (2003). The relationship of peer victimization to social anxiety and loneliness in adolescence. *Child Study Journal*, 33, 1-18.
- Sutton, J. & Smith, P.K. (1999). Bullying as a group process: An adaptation of the participant role approach. *Aggressive Behavior*, 25, 97-111.
- Sutton, J., Smith, P.K. & Swettenham, J. (1999). Social cognition and bullying: Social inadequacy of skilled manipulation? *British Journal of Developmental Psychology*, 17, 435-450.
- Tapper, K. & Boulton, M.J. (2005). Victim and peer group responses to different forms of aggression among primary school children. *Aggressive Behavior*, 31, 238-253.
- Unnever, J.D. (2005). Bullies, aggressive victims, and victims: are they distinct groups? *Aggressive Behavior*, 31, 153-171.
- Weiss, R.S. (1973). *Loneliness: The experience of emotional and social isolation*. Cambridge: MIT Press.

Abstract

Bullying, as a prevalent phenomenon in the Greek schools, is a stressful situation, often with a traumatic character. The aim of this research was to examine the associations between bullying/victimization and loneliness in the peer group (social loneliness) and dyadic friendship (emotional loneliness). Participants were 208 fifth-grade students from schools located at the center of Athens. They completed the *Olweus Bully/Victim Questionnaire-Revised Edition* (Olweus, 2006) and the *Peer Network and Peer Dyadic Loneliness Scale* (Hoza, Bukowski, & Beery, 2000), which showed adequate internal consistency. Linear regression analyses indicated that the tendency to be bullied was associated with loneliness in the peer group and in the dyadic friendship, whereas the tendency to bully was not associated with any dimension of loneliness. Bullies/victims were the children experiencing the highest loneliness of all the other groups. Sexual victimization, social exclusion, and stealing/damaging belongings were significantly related to the various dimensions of loneliness. More boys than girls were bullies/victims, but no gender difference was found for loneliness. Discussion focuses on the importance of knowing the personal, subjective experience of bullies and victims, as well as on the implications of these findings for school-based interventions.

Ευαγγελία Γαλανάκη

Επίκουρη Καθηγήτρια Εξελικτικής Ψυχολογίας
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

Πανεπιστήμιο Αθηνών

Γενναίου Κολοκοτρώνη 33

11741 Αθήνα

Τηλ. εργασίας: 210 3688089

Τηλ. οικίας: 210 9222730

Fax: 210 3688088

E-mail: egalanaki@primedu.uoa.gr

Ειρήνη Αμανάκη

Υποψήφια Διδάκτωρ Παιδαγωγικής

Ειρήνη Νουκοκύρη

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια Ειδικής Αγωγής